

Pessoas stumfilm

Litteratur.

Hele sit liv opfandt den portugisiske forfatter Fernando Pessoa mennesker med stemmer, følelser og tanker der manglede i hans eget og vores liv. Hos Pessoa falder liv og skrift gådefuldt sammen i mængden af nødvendige omveje.

ALEXANDER CARNERA
Skribent og forfatter.

*Jeg har flere sjæle end én.
Der er flere jeg er end mig selv.
Jeg eksisterer alligevel
Überøbt af dem alle.
Jeg får dem til at forstumme; jeg taler.
Ricardo Reis (Fernando Pessoa)*

Om aftenen den 29. oktober 1929 mødes Fernando Pessoa (1887–1935) og græske Konstantinos Kavafis (1863–1933), to af de største digtere fra sidste århundrede, tilfældigt på et transatlantisk dampskib der netop er ankommet til Lissabon, med kurs mod London og endelig destination i Amerika.² Tidligere samme dag havde en ung græker øverst på dækket mødt Pessoa, der havde præsenteret sig selv som Álvaro de Campos, en skibskartitekt uddannet i Glasgow og som indimellem skrev digte. Da den unge mand senere samme aften kalder på ham med navnet Álvaro, svarer Pessoa tilbage at han ikke hedder Álvaro. Han sætter sig ned: «Mit navn er Pessoa, Fernando Pessoa. Jeg er digter.»

Den unge mand kigger perplekst. Han tilbyder Pessoa et lille glas tsipouro, en græsk cognac. For at godtgøre sin identitet viser Pessoa ham sit pas med et billede. Den unge mand fortæller at den gamle mand ved siden af ham også skriver digte, og peger på Kavafis som sidder med et tæppe hen over sig i en opslået liggestol. Hvad de

to digtere har sagt til hinanden, ved vi ikke. Men disse mødene viser essensen af det som var og blev Pessoaes virke: at han gennem skriften skabte et frirum for liv der gled ind i hans egen levede erfaring.

Álvaro de Campos var den ene af Pessoaes tre vigtige selvopfundne personer med sin helt egen livshistorie, et såkaldt heteronym. Pessoa underskrev ikke bare digte i en andens navn (pseudonym), han lod dem også få et helt liv med profession, livsholdninger og egen livsbane. Han skrev digte og tanker ned med deres baggrund som åndetræt og prisme. De indbildte eksistenser er ikke i sig selv målet. Hvad der tæller, er livets musik, evnen til at fravige sig selv og få øje på en ny side af tingene og livet gennem en anden.

SPROGET ER MIN NATION, MIT LAND

Om sin egen biografi sagde Pessoa at den rummede to datoer: «En for da jeg blev født og én for den hvor jeg dør. Resten er der ikke noget at sige om.» Ikke desto mindre har den i Lissabon bosiddende amerikanske oversætter Richard Zenith begået en tusind siders biografisk skildring af Pessoaes liv i sit nye værk *Pessoa* (2023).

Pessoa er kendt som en stor digter og en central stemme for modernismen og nævnes på lige fod med folk som Kavafis, Walt Whitman, Franz

Kafka, James Joyce, T.S. Eliot og Jorge Luis Borges. Han mistede sin far da han var fem år. Da han var ni år, flyttede han med sin mor og stedfar til det engelsktalende

Durban i Sydafrika, før han som 17-årig vendte tilbage til Lissabon, som han siden aldrig forlod. Politisk var han konservativ anarkist og kosmopolit. Han holdt fast i de borgerlige dyder, men kæmpede for en mental revolution. En høflig, reserveret «englænder», en humorist der aldrig ler.

Digtere har ingen biografi, skrev Octavio Paz. Man skal ikke forveksle forfatterens ord med dennes psykologi og liv, og slet ikke i Pessoaes tilfælde. Men den særlige osmose mellem liv og skrift finder sine egne veje. Pessoa publicerede kun få digte i sin levetid, særlig i tidsskriftet *Orfeus* i 2015, som han selv var med til at starte og redigere. Orfeus og især Pessoaes bidrag var indbegrebet af Portugals moderne poetiske gennembrud – et kort oplyst glimt på en mørk nattehimmel. Til gengæld var hans poesi tættere på det T.S. Eliot kaldte «den rene erfaring». Der er poesi som er en erfaring af noget, og der er poesi der er en erfaring i sig selv. Jeg'et er her trådt til side, for at give plads til digtetets eget lys. I Pessoaes tilfælde var skrivningen en måde at udskille nyt liv, en altid mulig tilbivelse.

SKRIVNINGENS FRAGMENTARISKE SØGEN

«At skrive er ikke at lægge en (udtryks)form ned over en oplevet materie», bemærker den franske filosof Gilles Deleuze i essayet «Litteraturen og livet».³ At skrive handler om tilbivelse. Det overskrider det vi selv oplever, men skaber i stedet «en passage af Liv, der skærer gennem det som kan leves og det oplevede», ifølge Deleuze. For den sensitive neurosteniker Pessoa var skrivningen en måde at optage sit skrobelige helbred og sin søvnløshed som et livsstof for vand-

ling. Skrivning var i udgangspunktet forbundet med angst, men han skriver ikke med sine erindringer, han opfinder andre mennesker, hvorved han gør sig selv til læge og sit helbred til litteratur. «Litteraturen har givet mig flere sjæle», skriver han i *Uroens bok (Livro do Desassossegado)*.⁴ Måske fordi sjælen selv er tavst?

Pessoa efterlod sig en berømt kiste med over 20 000 fragmenter af prosa, optegnelser, dagbøger, digte, sonetter, breve og notater. De mange prosafragmenter samles i *Uroens bok*, en evigt knopskydende organisk bog om at skrive, om erfaring, flygtighed, ensomhed og fortabelse, om at lytte til tanken som er stemmens lidelse i sproget. Han betragtede sig selv som et medie for en ny verdenspoesi hvor alle tidsaldres dromme og kræfter finder et udtryk, at digteren i sidste ende må være ingen: «Alting i mig er i transit. Jeg er de upersonlige fornemmelseres abstrakte centrum.»

I modsætning til mange af tidens andre modernister er det for Pessoa ikke givet at mennesket med selvfølgelighed indtager Guds plads efter dennes død. Som han siger: «Jeg mener at Gud, om end det er usandsynligt, kunne være til; og da han kan det, bør han tilbedes, hvorimod menneskeheden, en rent biologisk idé, som ikke betyder andet end et slags menneskeligt dyr, ikke er værdigere at tilbøde end en hvilken som helst anden dyreat.»

De store erklæringer er hos ham afløst af skrivningens fragmentariske søgen. Han afskrev sig enhver Gud og

enhver tro, men han nærrede en forestilling om det hellige. Ikke som noget vi skal tilbøde, det kan ikke frelse os, men som en fascination af selve poesiens rystelse. Uden en idé om det hellige, om tingenes egen værdi, ingen virkelig poesi.

DET DUNKLE NEDERLAG

Fra han var 17 år til han døde 47 år gammel boede Pessoa i små lejede værelser i det centrale Lissabon i bydelene Baixa og Chiado, mens han ernærede sig som oversætter af handelsbreve. Med sin karakteristiske sorte hat, runde briller og lange jakke kunne man dagligt se ham spadserer omkring på gader og stræder, over pladser, ind og ud af sporvogne, evigt pulserende på en cigaret. Men hvordan fremkaldte et menneske som så sig selv som «ingen», som hele tiden var i færd med at forsvinde? Han der så sin virkelige kunst som den at registrere «vores bevidstheders ubestemt, de autonome skyggers metafysik, skuffelsernes skumningspoesi». Kan

vi få øje på ham for hvem dagdrømmeren er det egentlige handlingmenneske, fordi den menneskelige forståelse står og falder med forestillingsevnen?

Pessoa nærrede stor omhed for den sovende og den halvsovende. Vi er vant til at stille spørgsmålet: Hvad sker der når tingene træder frem i lyset? Men i Pessoaes tilfælde må vi stille spørgsmålet anderledes: Hvordan kan vi opdage det obscure, det dunkle, som en del af os selv og verden?

At læse Pessoa er som at kigge ind i et gammelt camera obscura, beskrevet af den franske filosof Sarah Kofman som «et apparat for formørkelse [...] der gengiver virkelige forhold som undvigende og hemmelige».⁵ De fleste af Pessoaes projekter gik i væsen: trykteri, publikationer, kærester, nære venner der forsvandt eller tog sig af dage (efter at have læst Platons *Faidros* var han ikke i tvivl om at fremtidens samfund må være baseret på venskabet). Han forblev fattig, og bar nederlaget med sig ind i skriftens egen hemmelige zone.

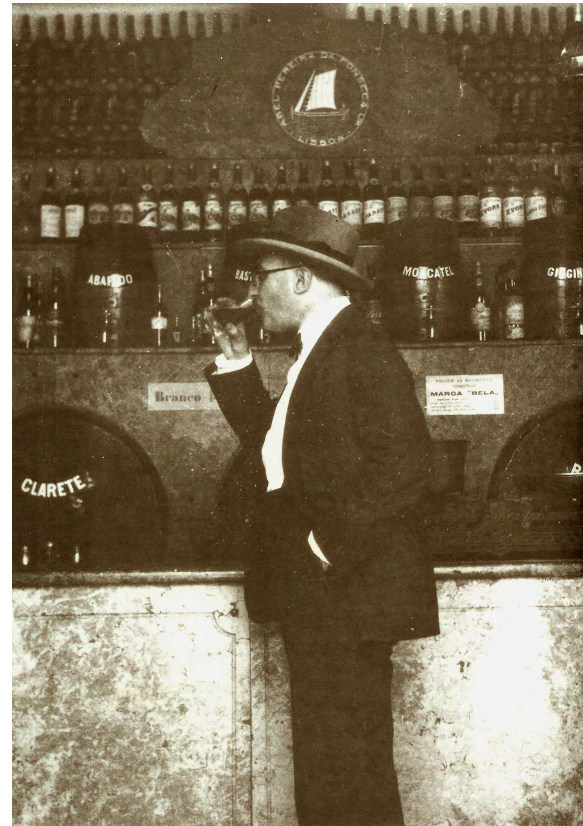
Uroens bok er mærket af alt det som undslipper ham: livet, minderne, personligheden, fantasien og alt hvad disse rummer. Bogen handler om at begynde på ny, om at leve med en erfaring af passivitet overfor det borgerlige liv. Det er blevet sagt at han trak forholdet ud med sin eneste halvkærester Ofelia, så han havde stof til sin analyse, sin figur Soares, bogholderen og forfatteren til *Uroens bok* der vaskede i alle sine forhold. Nederlaget tilhører ikke et jeg. Egenavnet for dette nederlag forsvinder, mens nederlagets skrift fortsætter, som en aktiv passivitet, et rum, en rytme. Der befinder han sig, for til sidst at forsvinde i mildhedens nederlag. Det dunkle nederlag der fører lyset med sig.

*Enhver sjæl er en flod, der løber mellem det Ydres bredder
Mod Gud og i Gud med en dunkel susen.*

Álvaro de Campos (Fernando Pessoa)

PESSOAS STUMFILM

I sine prosafragmenter kredser Pessoa om hverdagen i og udenfor kontoret, om de tavse vandringer i Lissabons .../

Fernando Pessoa på bar i 1928. FOTO: MANUEL MARTINS DA HORA.

/... gader, omringet af de farverige kakler på husfacaderne, de gule knirkende sporvogne, de åbne horisonter mod Atlanterhavet og den tusmørkeagtige havnefront hvor han ofte spaserede omkring. De mange optagelser og dagbogsskizter er scene for scene som at træde ind i en stumfilm. I en form for korset dømmende sort-hvidt lys panorerer han om hver verden og den menneskelige dask på én gang undrende, overbærende og mildt filosofierende mens en anderledes moderne bevidsthed vokser frem. Fordi ethvert menneske og dets bevægelser har noget at fortælle mig, som han siger. Synet af skraldemanden der tidligt om morgenen tømmer skraldespandene mens lyset falder ind i gaden. Synet af cheffens monotone bevægelser når han ankommer på kontoret. Direktørens rykvisse bevægelser kombineret med

hans distancerende smil. De antydede bevægelser hos kollegaerne på kontoret ofte gemt bag en lampe eller røgen fra hans egen cigaret. Synet af en fattig slidt mand som han observerer fra sit vindue, som glider i et ød regnen, som en ting. Det regner ofte i Lissabon. Synet af en piges kjole i sporvognen og en anden kvindes mørke slide nakke åbner straks for ham en hel forestillingsverden af fabriksarbejde, hemmeligheder og lidele.

Hos Pessoa har man et indtryk af at mennesker med bare et blik, en gestus, en stående rygeposition foran en husfacade har fortalt deres hele liv. Men det var skrivning der skabte det rum, hvor kontemplation og aktivitet finder sammen i en bevidnen der kaster et egenstidigt og måske mere sandt lys over tingene. «Jeg er fri, jeg er fortabt», kunne han skrive i én og samme sætning. Men han havde sit anker: «Jeg er på størrelse med det jeg ser, ikke med det jeg er».

HVEM ER JEG?

Den 8. marts 1914, mens han som vanligt står ved sin kommode og skriver indfald ned på sit papir, ser han blikke, gestikker og ansigter aftenes sig som levende realiteter der hviker til ham: Her er et liv. Og mens de tidligere digterpersonligheder som Charles Anon og Alexander Search aldrig nåede frem til de trykte magasiner, springer der nu fra hans pande tre fremmede digtere med egen personlighed, livshistorie og litterære tilbøjeligheder. En i størrende rus skriver han i alt 30 digte.

Det første er signeret lægen Ricardo Reis, som fødtes 1887 i Porto, men emigrerede til Brasilien hvor han arbejdede som læge. Den anden digter var Alberto Caeiro, født

i Lissabon 1889 og død i 1915, der levede på landet som hyrde hele sit liv. Den tredje, skibssarkitekten Álvaro de Campos, blev født i Tavira i det sydlige Portugal i 1890. Reis skrev digte med antikken som baggrund, Caeiro skrev hedenske hyrdedigte med naturen som baggrund. De Campos skrev dramater og skuespil. Med Reis fører Pessoa sine mentale diskussioner om antikkens digtere og tenkere. Med Caeiro kan han dyrke sin skjulte pantheisme, der hylder enheden mellem mennesker, dyr, sten og insekter, og depersonalisere sig selv i det liv han måske helst så for sig. Med De Campos får han gennem lange monologer og selvtvaget adgang til de følelser han ikke selv evner at bringe ind i sit eget liv.

«Siden jeg var barn», skriver han «har jeg følt et behov for at forstå verden med fiktive personligheder, drømme med fotografisk klarhed, se syner der gennemlyser sjælels dyb.» Disse heteronymer var hans egentlige triumf, og med dem indleder Pessoa en ny form for indre samtale, et dømmende liv der anslår en anden side af eksistensen. Et liv der vedkender sig at være bevidst af fremmede personer som siver ind og ud af hans egen person. Det er demønnen som grækerne kaldte den stemme, som konfronterer én med spørgsmålet: Hvem er jeg?

HETERONYMETS GALAKSE

Pessoas eget navn betyder faktisk «en person, en eller anden» og kommer af det latinske persona, «maske». Men det han skrev, var ikke maskepi eller rolledigtning. Kunst er en leg, men en alvorlig én af slagten. Heteronymer er heller ikke en tilfældig leg med identiteter, men afhængig af en indre sammenhæng og sandsynlighed. For Pessoa var heteronymerne nødvendige frembringelser. Han brugte sit liv på at leve dem. De gav ham ikke på deres eksistens.

Den indiske filosof Jonardon Ganeri beskriver i *Virtual Subjects, Fugitive Selves: Fernando Pessoa and his Philosophy* (2020) Pessoa's heteronymer som en ny måde at tænke subjektivitet på. Heteronymer er et fuldt udviklet subjekt der kan leve i mig, som Ganeri skriver. Pessoa's fiktive personer kan ses som et «virtuelt subjekt hvis ulogelighed passerer gennem ens sjæl».

Heteronymer er et menneske med en realitet i sig selv. Mens pseudonymet er en verden skabt af forfatteren blot underskrevet i et andet navn, er heteronymer skabt af

forfatteren, men udenfor ham selv set fra et fuldbyrdet levde sted. Mens pseudonymet er en maske der skjuler forfatterens virkelige identitet, skriver og skaber den heteronymer forfatter med afsæt i en anden person. Og ved at gøre dette transformerer han sig selv til et andet «Jeg». Jeg'et er det forfatteren vil opleve når han træder ind, skriver og erfarer med den opfundne person. Man står foran noget og iagttagere verden med en andens øjne, som man har lært at se med næsten som var det ens egne. Med Pessoaes egne ord: «Jeg ser skyggen af Caeiro og Reis og deres bevægelser som om de var mine [...] jeg har skabt et andet jeg mærket af smerte.»

EN MAGISK VERDEN

For Ganeri implicerer heteronymerets depersonalisering på én og samme tid en desubjektivisering og en resubjektivisering. Det som baner vejen for en ny poetisk bevidsthed, en ny etos. Heteronymer ændrer grundlæggende på ens måde at føle, ens måde at være i verden på. Pessoa levede fra tid til anden vitterlig gennem de opfundne personers måder at føle og tænke på. Men der var aldrig tale om noget ét-til-ét-forhold. Man kan endda som Ganeria påpeger, sige at der kun er én sjæl på bunden af Pessoa's mange sjæle og virkeligheder (i hinduismen kaldes denne tanke for *tat tvam asi*, «jeg er det»). En anden tanke går på at Pessoa lever et liv tættere på det som Jorge Luis Borges beskriver når han siger, at hvert øjeblik vi oplever som menneske, findes og er virkeligt, således også drømmen. For Borges som regel med henvisning til den kinesiske oldtidsforfatter Zhuangzi's historie *Sjørn og sommerfuglen*: I det øjeblik Zhuangzi drømmer, at han er en sommerfugl, som flyver frit i luften uden at kende noget til Zhuangzi, så er dette hans virkelighed. Men det er ikke sandheden om tiden selv.

Om man betoner det ene eller det andet, så skabte Pessoa med sine heteronymer, det som den italienske filosof Federico Campagna har kaldt en «magisk verden», hvor det at leve som om jeg var skibssarkitekt, som om jeg var klassicist og læge, er som at træde ind i en labrynt, «hvor enhver bevidnethed bringer dig et skridt frem samtidig med at det sender dig tilbage til start».⁵

Pessoa skrev og levede gennem denne særlige attitude eller indstilling til livet. Verden bliver til en dagdrøm, en stumfilm, hvor Pessoa var dukkemageren der styrede begivenhedernes gang, men fordi det ene skridt tog det andet havde han efterhånden bevæget sig ind i en anden

verden. En verden som han ikke helt selv styrede, som blev afhængig af stoffets egen modstand – og derfor netop magisk.

I dag behandler vi førstnævnte teknologi som magi. Vi opfører os som de omvendte gang stod og betragtede det fyrværkeri, som bliver forbløndet og tænker at det er magi. Men det magiske er det vi selv er med til at skabe, det som får sin værdi og sit liv gennem den mimetiske evne, altså den praksis der gennem efterligningen åbner for en potentiel forvandling.

*Altid når jeg betragter tingene og tænker på, hvad mennesker tror om dem,
Ler jeg som en bæk, der klukker frisk mod en sten.
Alberto Caeiro (Fernando Pessoa)*

DE LEVENDES OG DE DØDES STEMME

Med tiden oplevede Pessoa de selvpåfundne figurer endene dag som befriende, den næste dag som et fængsel. Men de hjalp ham til at omgås den anonyme menneskelighed, som for ham blev en måde at omgå sig sig i dag hvor vores fokus på identitet og sociale roller er tæt forbundet med ejendom, besiddelse og arbejde, og hvor vores evne til at udøve en profession i stigende grad forbindes med vores vilje til at udvikle vores personlighed, bevægede Pessoa sig i den modsatte retning: at glemme og opgave sig selv for at finde sig selv.

At ikke længere underlægge sig det sociale livs forventninger og blikke, da det intet siger om hvem jeg virkelig er, men snarere afsløre og finde sig selv. Først når man har aflært alt, kan vi begynde at lære, gennem et billede der ikke længere stammer fra det sociale livs blikke.

I Pessoa's digte, men også i *Uroens bok*, spores en længsel efter det enkle, den rene og utolkede virkelighed, hvor livet selv træder frem i et nyt lys. Som han skriver: «Jeg skulle ønske at jeg på min færd fra fødslen og videre frem aldrig havde lært at dilasse disse ting bestemte meninger, at jeg kunne se dem som de viser sig og ikke sådan som vi kræver at de skal fremtræde for os.»

Gennem det meste af sit liv var Pessoa næret af en interesse for astrologi, og betragtede sit liv og sin datering som del af en stadig samtale med planetens stjerner. Men uanset hvor meget Pessoa flirtede med mystik og det okkulte, opdagede han at han aldrig kunne forsvinde fra denne verdens hverdag og dens almindelige mennesker, som han endte med at elske. Han havde brug for det sociale liv, som han beskrev som et billardspil med kugler der tiltrekker og frastøder hinanden.

DE SANDE LANDSKABER LEVER VIDERE

I byens ydre rum og i de anonyme kontorer fungerede ensomheden som en social membran, en indre og ydre åbenhed mod alt og alle. I denne byens ensomhed fandt han noget af sig selv i sit forhold til bogholderen, tobaksmænd, barbereren og alle de andre. Og når de var gået hjem, var det som om alle de sovende, de næsten sovende og de døde talte til ham, fra husgavne, udsærvninger, i parker og små gadestrøg, fra de små hotelværelser ved floderne som løber gennem byen. Den som hører deres stemmer, har rådgivere og forbundsfaller overalt. Pessoa havde sådanne synlige og usynlige fæller, som holdt ham kørende.

Og fordi han altid selv var i færd med at forsvinde, har senere forfattere skrevet romaner inspireret af Pessoa's liv, enten som spøgelse, som forsvundet eller som død. I italienske Antonio Tabucchi's *Requiem – en hallusinasjon* (1991) bevæger hovedpersonen sig på en drømmeagtig rejse gennem Lissabons gader mens han spørger om vej hos en lodseddelmand, en barber, en prostitueret og flere andre, indtil han til sidst møder den døde digter Fernando Pessoa. I José Saramagos *Det år Ricardo Reis døde* (1984) vender Pessoa's heteronymer Reis tilbage til Lissabon efter at have levet i Brasilien i eksil. Her får den nu afdøde Pessoa lov til at møde en af sine egne romanfigurer i dennes sidste tid. I en scene står Pessoa foran et spejl mens han taler med Reis: «Det er en underlig fomenmellem, ikke at kunne se sig selv, når man spejler sig. Kan De ikke se Dem selv. Nej, jeg kan ikke se mig selv, jeg ved, at jeg kigger på mig selv, men jeg ser ikke mig selv. Men i hvert tilfælde har De en skygge, I det mindst har jeg den.»⁶

«De sande landskaber er dem vi selv skaber», skriver Pessoa. Men landskaberne er større end vores egen internalisering, de ekspanderer og udvider sig. Gennem hele

livet var Pessoa en flittig læser af tekster om de græske, romerske og babyloniske kulturer. For ham var digtningen en måde at give plads til tidligere tidsalderes kollaps, til det som overvintrer og lever videre i os som syn og fakta. Replikkerne fra disse tabte civilisationer holder sig levende folde ind i vores egen flossede tid. Som han skriver i et digt:

*Jeg er intet.
Aldrig bliver jeg noget.
Jeg kan ikke ønske at blive noget.
Ellers har jeg i mig alverdens drømme.
Álvoro de Campos (Fernando Pessoa)*

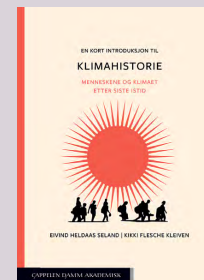
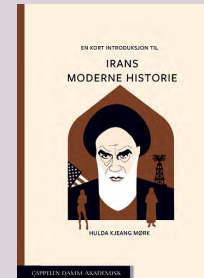
PESSOAS SIDSTE DAGE

Mens han så skyggen af Caeiro og Reis var Pessoa's semi-heteronymer Bernardo Soares (en skjult omskrivning af Fernando Pessoa), bogholderassistent og forfatter til den monstrose *Uroens bok*, nok det tætteste han kom på sit eget åndedræt. Det er ikke et identisk jeg, men så tæt på Pessoa vi kan komme. Med Soares' drømme og forlængere Pessoa sine egne drømme og syner. «Et 'mig' uden min rationalitet og mine følelser», som han selv skriver. Fra Richard Zenits studie ved vi nu at Pessoa skrev hovedparten af sine dagbogsoptegnelser til *Uroens bok* de sidste seks år af sit liv. Det er også i denne periode Pessoa lægger heteronymerne på hylden. Som om han her kaster sin ham af sig.

Man kan som Jean-Paul Florencio er inde på i sin dokumentarroman *Dreamed Confession of Fernando Pessoa* (2023), lægge vægt på at afstanden mellem ordernes optegnelser og det levede liv næsten undvikes. «Trods heteronymer bærer skjælen på et menneske», og «trods sjælelsens resiliens, er den mærket af livets kamp», skriver Florencio, der har studeret breve og familiekorrespondancer og kortlagt Pessoa's sidste seks dage. I romanen er Florencio både etnograf og digter. Her leger han videre på Pessoa's projekt, og skriver en novelle med Pessoa som jeg-fortæller, om hvad Pessoa må have tænkt og følt i de sidste dage. Et sted i romanen siger Pessoa: «Jeg levede livet på min måde.» Men vi lærer ikke manden Pessoa at kende bag masken. Vi lærer ham ikke bedre at kende end det vi ikke allerede gjorde ved at læse i *Uroens bok*. Pessoa's sidste ord, dagen før han døde, lyder da også: «Jeg ved ikke hvad morgendagen vil bringe.»

Køb chokolade til det barn, hvis efterfølger jeg fejlagtigt er blevet.
Og fjern skiltet, for i morgen er jeg evig.
Álvoro de Campos (Fernando Pessoa)

En kort introduksjon Kritikerrost serie om sentrale tema i norsk og internasjonal historie

1 Hvis ikke andet er anført, er alle digte citeret fra *Fernando Pessoa. Udvalgte digte*, på dansk ved Peter Poulsen, Rosinante, København, 2018.
2 Dette medie er kortlagt og hjælp af breve og dagbøger i *Stalin Charrampagnas dokumentarfilm The Night Fernando Pessoa met Constantine Cavely* (2008). Filmen er tilgængelig på YouTube.
3 *Sites de l'écriture. «Littérature et livet»*, på dansk ved Frederik Tystrup i KRITIK, nr. 118, Gyldendal, 1995.
4 Citat er udtalt i forbindelse med den danske oversættelse af *Livets de Denemagoger*. På dansk er kun en tredjedel af bogen oversat, med den ikke helt uheldigt titel *Rosinantes bog* (A Moch Books, 2018). På norsk er bogen oversat til det danske *Uroens bok* ved Christian Rugsdal (Solum forlag, 2005) i en næsten komplet udgave. Et ordnelligt indtryk af denne bog kræver at man konsulterer en eller flere af de andre udgaver.
5 Sarah Krimm, *Camera Obscura*, på dansk ved Lisa Samuelsen, Antipraxis, nr. 3, 2017.
6 Federico Campagna, *Technic and Magic: The Reconstruction of Reality* (Bloomsbury Press, 2018).
7 José Saramago, *Det år Ricardo Reis døde*, på dansk ved Mone Hvas, Samtem, København 1989.